

A TÉRSZEMLELET SZEREPE A REGIONÁLIS TUDOMÁNY, A GAZDASÁGFÖLDRAJZ ÉS A KÖZGAZDASÁGTAN VISZONYÁBAN

Czirfusz Márton

Bevezetés

A közelmúltban a hazai, területi kutatásokkal foglalkozó szakirodalomban örömteli módon megélénkültek a regionális tudomány mibenlétéről, illetve a térrel foglalkozó társadalomtudományok térszemléletéről szóló viták. Rövid tanulmányomban ehhez a diskurzushoz szeretnék hozzájárulni. Egyrészt – építve „földrajzos regionalista” iskolázottságomra az Eötvös Loránd Tudományegyetemen – amellet érvelek, hogy az említett eszmecserékben a főleg közgazdász alapképzettségű szerzők némileg leegyszerűsítően fogalmaztak a földrajztudomány térszemléletével kapcsolatban. Másrészt – az utóbbi egy-két évben egyre tudatosabb gazdaságföldrajzos identitásom nyomán – bemutatom, hogy a nemzetközi gazdaságföldrajz elmúlt évtizedbeli átalakulása mennyiben változtatta meg a gazdaságföldrajz és a közgazdaságtan viszonyát. A szakirodalom néhány, a témával foglalkozó tanulmánya alapján azon angolszász viták relevanciáját elemzem a hazai közeg szempontjából, amelyek a főáramú (ortodox) közgazdaságtan és a regional science értelemben vett regionális tudomány gazdaságföldrajzzal való kapcsolatát többek között a térszemléletük eltérése miatt veszélyesnek, illetve károsnak tartják. Ezen írások ugyanakkor a gazdaságföldrajzot kinyitják a heterodox közgazdaságtan felé, így a regional studies értelemben vett interdiszciplináris regionális tudományok létjogosultsága mellett is érvelnek.

A gazdaságföldrajz térszemlélete a hazai viták tükrében – avagy hova tűntek a geográfusok?

Az elmúlt években a hazai regionális tudományban központi szerepűnek tartok két olyan tanulmányt, amely gondolatébresztő mivolta révén élénk vitákat indított el a Tér és Társadalom folyóirat hasábjain, illetve azon kívül. Ezek egyi-

ke a regionális tudomány mibenlétéről Enyedi György nyolcvanadik születésnapjára született tanulmány Lengyel Imrétől (2010), a másik pedig Faragó László (2012) térszemléletekről szóló írása. Földrajzi, illetve az ELTE regionális tudományi műhelyében való iskolázottsággal olvasva viszont véleményem szerint mindkét tanulmány leszűkítően szól a földrajz térszemléletéről, amely aspektust érdekes módon a geográfus képzettségű hozzászólók (*Gál* 2012, *Mészáros* 2011, *Nemes Nagy* 2012) nem nagyon érintettek. Ebben a fejezetben azt mutatom be, kifejezetten a regionális tudományhoz, illetve a közgazdaságtanhoz közel(ebb) álló gazdaságföldrajz szempontjából, hogy a földrajztudomány térszemlélete napjainkban sokkal differenciáltabb, mint ahogy azt mind Faragó László, mind Lengyel Imre sejtetik. Így jelen tanulmánykötet céljainak megfelelően további gondolatokkal, témafelvetésekkel kívánok hozzájárulni a számomra is érdekes, a regionális tudományban zajló diskurzushoz.

A legszembevetőbb az a leegyszerűsített felfogás, amely a földrajzi és a fizikai (descartes-i, euklideszi) tereket szinonimaként kezeli, ezzel azt sugallva, mintha a földrajz csak a fizikai térrel foglalkozna – vagy ahogy Lengyel Imre (2010, 35) írja: „a fizikai teret főleg a földrajz [vizsgálja]”. Ez a megközelítés véleményem szerint kifejezetten a krugmani új gazdaságföldrajz által újjáélesztett tévképzet, amely nem vesz tudomást a gazdaságföldrajz elmúlt fél évszázados átalakulásáról. Nem kétséges, hogy a földrajzi távolság és a földrajzi közelség szerepe átértékelődött a regionális tudományi és a gazdaságföldrajzi kutatásokban (*Lengyel* 2010, 19–21), ám többek között éppen a gazdaságföldrajz volt az a tudományterület, amely az egyébként Lengyel Imre által hosszan elemzett relációs távolság fogalmát nem csak a descartes-i költésztérben mérhető és modellezhető módon, hanem a társadalmi terekben is vizsgálta (vö. *Bathelt–Glückler* 2011, 22–23, *Dusek* 2011, 206). A téma megerősödése a gazdaságföldrajzban természetesen módszertani hangsúlyeltolódásokat is eredményezett, többek között a távolság innovációs folyamatban betöltött szerepének (neoklasszikus közgazdászok által nyilvánvalóan túl „puhának” tartott) etnográfiai vizsgálata jelent meg az irodalomban (*Ibert* 2010). Így, hogy ismét Lengyel Imrét idézzem, inkább „csalfa délibábnak” tartok bármilyen olyan megközelítést, amely az objektív fizikai (=földrajzi) térben mért távolság gazdasági jelentőségének sok szempontból alátámasztott háttérbe szorulása (*Lengyel* 2010, 19) kapcsán a (gazdaság)földrajz halálát vizionálnák. Ez a felfogás egyébként Lengyel Imre írását sem jellemzi, nála a földrajz halála helyett inkább a földrajz kritikája-lesajnálása a jellemzőbb motívum.

Faragó László (2012) térelméleti tanulmánya a fizikai és földrajzi tér azonosságával kapcsolatosan különbözőképp nyilatkozik meg. Egyrészt a szóalok változékonysága – földrajzi (fizikai), fizikai (földrajzi), földrajzi/fizikai tér

– Lengyel Imréhez hasonlóan a felcserélhetőséget sugallja, ugyanakkor Faragó említést tesz a társadalomföldrajz azon kritikai közelítéseiről (Faragó 2012, 6), amelyek a marxistától a posztstrukturalista fordulatig a gazdaságföldrajz térfelfogásait is messzemenőig átformálták. Az ilyen, kritikai ismeretelméletű kutatások egyrészt a közgazdaságtan és a klasszikus regionális tudomány homo oeconomicusa elleni merényletet szorgalmaztak (Warf 1995, 191) annak érdekében, hogy az egyént és az egyéni döntést szituációba ágyazottan értelmezhesük (Vallance 2011, 1105) – az alapvetően pozitivista, behaviorista felfogások erre nem adnak módot –, másrészt a fogalmak dekonstruálására szólítottak fel. Ezen fogalmak között a gazdaságföldrajzi kutatásokban egyértelműen a gazdaság (Gibson–Graham 2008), illetve a piac (Berndt–Boeckler 2009, 2011, Boeckler–Berndt megjelenés alatt) töltött be vezető szerepet; a tér talán kevésbé. Ugyanakkor frappáns ellenpéldaként említhető Trevor Barnesnak a kvantitatív földrajz (illetve a regionális tudomány) gondolatainak formálódását és helyek-személyek közötti áramlását elemző, a tudománytanulmányok (science studies) ihlette írásait, amelyek éppen a (Waldo Tobler-i földrajz első törvénye által leírt) távolság és a („Quantgeog Airlines” révén megvalósult) relációs közelség differenciált, a fizikai téren túlmutató értelmezését mutatják be tudománytörténeti elemzésekben (Barnes 2004a, 2004b).

Faragó írásában továbbá – ahogy Nemes Nagy József (2012, 91) is megállapítja – elsikkad a gazdasági folyamatok tereinek értelmezése. Nemes Naggyal (2012, 93) egyetértve magam is primitív felfogásnak tartom a „tér mint vetület” közgazdászok körében elterjedt megközelítését – amely megközelítésről Faragó álláspontja sem egyértelmű. Nem tartom például valószínűnek, hogy a (nyugati) marxista földrajzosok azt állítanák, hogy „a térstruktúra akár a termelési és osztályviszonyoktól elválasztva is vizsgálható” (Faragó 2012, 12), hiszen a hetvenes évektől a gazdaságföldrajz marxista kritikája éppen azzal a pozitivista térfelfogással szemben fogalmazódott meg, amely a teret mindentől független magyarázó változóként értelmezte. A Faragó által említett személyek mellett Doreen Massey (1995) társadalmi-térbeli munkamegosztást értelmező, alapvetően althusseri áthallásokkal bíró (Massey et al. 2009, 403–404) strukturalista marxista programja például a társadalmi és a térbeli viszonyok között kölcsönös meghatározottságot feltételez; a „társadalmi” és a „térbeli” tartalom elválasztása ebben a felfogásban nyilvánvalóan nem lehetséges (vö. Swyngedouw 2000, 45–46).

Természetesen az előbbieken írtak a társadalomföldrajz és azon belül a gazdaságföldrajz térszemléleteinek szelektív olvasatáról nem elsősorban az említett szerzők „hibája”. Azon – valószínűleg a geográfusok között kisebbséginek mondható – véleményen vagyok ugyanis, hogy a magyar földrajztudomány néhány képviselőjétől eltekintve alkalmatlannak bizonyul térelméleti

vitákban való érdemi állásfoglalásra, talán soha nem is volt jelen hangsúlyos módon ezen eszmecserékben. Így Gál Zoltán (2012, 89) megállapítása, miszerint a „gazdasági tér működésének kérdéseivel a regionális tudományhoz hasonló mélységgel és részletességgel nem foglalkozik egyetlen más társadalomtudomány sem”, sajnos igaz. Ennek egyik fő oka, kifejezetten a gazdaságföldrajz oldaláról, a leíró földrajzi és az ismeretelméletileg kilúgozott marxista (–leninista) hagyomány egyaránt differenciálatlan, egyoldalú (abszolút–relatív) térszemléletének a továbbélése (vö. *Czirfusz* 2012). A nyugat-európai legújabb elméleti viták – többek között a térfelfogások alapján – viszont sok szempontból más viszonyrendszert fejtenek ki a regionális tudomány, a közgazdaságtan és a földrajztudomány között, így talán változásokat is hozhatnak a magyar gazdaságföldrajz helyzetében.

Sokszínű gazdaságföldrajz és közgazdaságtan – avagy hova tűnt a regionális tudomány?

A nyugati, regional science értelemben vett regionális tudomány 1980-as évekbeli háttérbe szorulása után a krugmani, új gazdaságföldrajznak nevezett irányzat új frontvonalakat nyitott a közgazdaságtan és a gazdaságföldrajz közötti tudományháborúban. Ezen küzdelmekről a gazdaságföldrajzosok vagy némileg frusztráltak, az ortodox közgazdaságtudomány általi gyarmatosítástól való félelemmel írnak (*Peck* 2012), vagy a társtudományok irányába való széles körű nyitásban látják a harcok feloldását (*Barnes–Sheppard* 2010). A különböző diskurzusokban közös pontnak látom, hogy lefegyverzően-megsemmisítően írnak arról a fizikai távolságon alapuló térszemléletben is gyökerező világlátásról, amely mind a klasszikus isardi regionális tudományt, mind a krugmani programot fémjelzi. Előbbire *Barnes* (2012, 2) emlékezik vissza: a Regional Science Association 1978-as konferenciáján „a résztvevők (...) többsége [a kvantitatív forradalom] feltétlen híve volt, különösen a Regional Science Association alapítója, Walter Isard, aki a nyitó plenáris előadásában a világot egy folyamatábrával és három egyenlettel írta le”. Utóbbit pedig *Peck* (2012, 120) figurázza ki: „Paul Krugman (2010) ironikus tanulmánya a hagyományos kereskedelemelmélet intergalaktikus léptékre való kiterjesztéséről, amelyet az 1970-es évek végén mint »elnyomott adjunktus« vázolt fel először, egy alapvető igazságot legalábbis tartalmazhat: az ortodox küldetés végső soron a tér/világűr [Peck a space szó kettős jelentésével játszik] páratlan technológiák használatával való meghódítása. Persze lehet, hogy a tér/világűr A végső határ [a Star Trek sorozat egyik filmje, de a magyar közegben a „határ a

csillagos ég” sztálinista gazdaságföldrajzi lózungjaira is rímel], ám ez biztosan nem az a tér, ahogy a geográfusok ismerik.”

A krugmani új gazdaságföldrajz (amelyet a gazdaságföldrajzosok inkább új földrajzi közgazdaságtannak – new geographical economics – hívnak) térszemlélete Peck és más kritikusok szerint nem egyeztethető össze a földrajz jelenlegi megközelítéseivel. Ugyanis a főáramú közgazdaságtan és a krugmani új gazdaságföldrajz felfogásában a fizikai távolság ortodoxiájának megfelelően az univerzális gazdasági (piaci) folyamatoknak ugyan földrajzilag különböző kimenetele van, ám e különbségek egymástól csupán fokozatokban jelentkeznek, nem pedig minőségi eltérést jelenítenek meg. A helyi vagy regionális gazdaságok tartályok (abszolút térfelfogás), egyúttal az általános egyensúlyelmélet és a piac nagy narratívájának elem(zés)i egységei (Peck 2012, 118). A gazdaságföldrajz „uralkodó” felfogása szerint ezzel szemben a gazdasági cselekvések és folyamatok térbelileg változatos formákban vannak jelen, a terek gazdasági jellemzői nem értelmezhetők a „gazdaságon kívüli” feltételektől elválasztva (Peck 2012, 120). Így a gazdaságföldrajz legtöbb témáját manapság nem kizárólagosan, de hangsúlyosan egyfajta relációs (tér)szemlélet jellemzi (tág értelmezéséről lásd Yeung 2005).

A nyugati gazdaságföldrajz átalakulása az 1970-es évektől eltávolodást jelentett a közgazdaságtan főáramától, valamint a regional science-től is. Például ugyan mindkét tudományterületen jelen van a politikai gazdaságtani megközelítés, ám míg a közgazdaság-tudományban ez inkább piacpárti, neoliberais irányzatot jelent (egyenlősítő, a különbségeket elfedni kívánó térszemlélettel), a gazdaságföldrajzban a marxista, majd később a feminista fordulat és egyéb poszt elötagú elméletek hatására a kutatások döntően a neoliberais piacgazdaság területileg egyenlőtlen fejlődést újratermelő voltának kritikai vizsgálatába futottak ki (Sheppard 2011, 320). Ezek a kutatási irányok a hazai gazdaságföldrajzban marginálisnak mondhatók. Egyrészt érezhető egyfajta „kolonializációs” kísérlet a közgazdász alapképzettségű, térbeli kérdések iránt érzékeny kutatóktól. Bár kétségtelenül pozitív, hogy az ilyen írások kurrens nyugati megközelítéseket és kérdésfeltevéseket emelnek be a hazai irodalomba, ám a gazdaságföldrajz fogalmát a nyugati diskurzushoz képest sokkal szűkebben használják (lásd pl. Lengyel 2012), alapvetően a pozitivista ismeretelméleti hagyományban maradnak, térszemléletük ennek megfelelően nem öleli fel mindazt a változatosságot, amely az angolszász gazdaságföldrajzot jellemzi. Másrészt a hazai gazdaságföldrajz „geográfus” képviselőinek nagy része kevésbé ismeri az aktuális nyugati vitákat, bár néhány, a tér termelését, a neoliberalizmus és a területileg egyenlőtlen fejlődés kibontakozását kritikai társadalomelméletek segítségével (is) vizsgáló írás (pl. Mészáros 2010 több fe-

jezete) véleményem szerint pozitív változásokat indíthat el ebben a tekintetben.

Előbbiek alapján Peck (2012) a tudományháborúk során a közgazdaságtanból mára jórészt kiszorult (*Weintraub* 2010, 148) heterodox közgazdaságtanhoz való közeledést javasolja. Ahogy rámutat, a perifériára száműzött intézményi és evolúciós közgazdaságtannal, a fejlődésgazdaságtannal, a gazdaságtörténettel, a regulációs elméletekkel vagy a politikai ökológiával – amelyek éppen a főáramú közgazdaságtan alapfeltevéseit kérdőjelezzik meg – sikeres együttműködésekkel folytathatja a gazdaságföldrajz (*Peck* 2012, 119, 129). Peck maga az utóbbi években ezen heterodox megközelítések közül a Polányi Károly munkássága által inspirált összehasonlító gazdaságtani-gazdaságföldrajzi kutatásokat szorgalmazza (az Amerikai Földrajzi Társaság 2012-es éves konferenciáján például négy szekció foglalkozott ezzel az elképzeléssel). E megközelítés szerint a jelenleg és korábban létező gazdasági formációkat összehasonlító, relatív szemléletben szükséges vizsgálni, a gazdaság intézményi szerveződésének földrajzilag változatos, társadalmilag beágyazott módjára kell rámutatni. Polányi ugyanis hangsúlyozta, hogy a gazdaság nem csak piaci módon szerveződik, ezáltal a piac főáramú közgazdaságtan által vallott fetisizálásával szemben lehet alternatívákat megfogalmazni, rámutatva a különböző léptékeken vizsgálható gazdasági formációk relatív, polimorf és hibrid voltára (*Peck* 2012, 121–125). A Polányi inspirálta kutatási program eredményesen kapcsolhatja össze a gazdaságföldrajzot és a közgazdaságtan heterodox megközelítéseit, egyúttal a magyar közegben a regional studies értelemben vett interdiszciplináris regionális tudományok számára vállalható irányvonalat jelenthet. A magyar gazdaságföldrajzban releváns kutatási kérdések feltevését és a tudományterület nagyon is szükséges ismeretelméleti megújulását segítheti elő, a közgazdaság-tudományban pedig a hazai piacgazdasági átmenet elméleti kérdéseinek megoldásához járulhat hozzá (vö. *Vincze* 1996). Még hozzá olyan módon, hogy – cáfolva több társtudomány naiv térfelfogásainak általános használhatóságát – egyúttal a terek gazdasági folyamatokban (és a kutatásokban) való konstitutív szerepére mutathat rá.

Irodalom

- Barnes, T. J. (2004a) Placing ideas: genius loci, heterotopia and geography's quantitative revolution. *Progress in Human Geography*. 5. pp. 565–595.
- Barnes, T. J. (2004b) A paper related to everything but more related to local things. *Annals of the Association of American Geographers*. 2. pp. 278–283.

- Barnes, T. J. (2012) Reopke lecture in economic geography: notes from the underground: why the history of economic geography matters: the case of central place theory. *Economic Geography*. 1. pp. 1–26.
- Barnes, T. J. – Sheppard, E. (2010) ‘Nothing includes everything’: towards engaged pluralism in Anglophone economic geography. *Progress in Human Geography*. 2. pp. 193–214.
- Bathelt, H. – Glückler, J. (2011) *The relational economy*. Oxford University Press, Oxford.
- Berndt, C. – Boeckler, M. (2009) Geographies of circulation and exchange: constructions of markets. *Progress in Human Geography*. 4. pp. 535–551.
- Berndt, C. – Boeckler, M. (2011) Geographies of markets: materials, morals and monsters in motion. *Progress in Human Geography*. 4. pp. 559–567.
- Boeckler, M. – Berndt, C. (megjelenés alatt) Geographies of circulation and exchange III The great crisis and marketization ‘after markets’. *Progress in Human Geography*.
- Czirfusz M. (2012) Ágazati gazdaságföldrajzok a magyar geográfiai hagyományban: jelenetek Marxtól Hettnerig. In: Bottlik Zs. – Czirfusz M. – Gyapay B. – Kőszegi M. – Pfening V. (szerk.) *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest. (Megjelenés alatt).
- Dusek T. (2011) A regionális tudomány frontvonalairól. Gondolatok Lengyel Imre vitaindító tanulmányához. *Tér és Társadalom*. 2. pp. 197–209.
- Faragó L. (2012) Térértelmezések. *Tér és Társadalom*. 1. pp. 5–25.
- Gál Z. (2012) A pénzügyi tér és a regionális tudomány frontvonalai. Lengyel Imre vitaindító tanulmányának apropóján. *Tér és Társadalom*. 1. pp. 87–112.
- Gibson-Graham, J. K. (2008) Diverse economies: performative practices for ‘other worlds’. *Progress in Human Geography*. 5. pp. 613–632.
- Ibert, O. (2010) Relational distance: sociocultural and time – spatial tensions in innovation practices. *Environment and Planning A*. 1. pp. 187–204.
- Lengyel B. (2012) Az evolúciós gazdaságföldrajz irányzatai és hazai alkalmazási lehetőségei. In: Bottlik Zs. – Czirfusz M. – Gyapay B. – Kőszegi M. – Pfening V. (szerk.) *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest. (Megjelenés alatt).
- Lengyel I. (2010) A regionális tudomány „térnyerése”: reális esélyek avagy csalfa délibábok? *Tér és Társadalom*. 3. pp. 11–40.
- Massey, D. (1995) *Spatial divisions of labour: social structures and the geography of production*. Macmillan, London.
- Massey, D. – Human Geography Research Group – Bond, S. – Featherstone, D. (2009) The possibilities of a politics of place beyond place? A conversation with Doreen Massey. *Scottish Geographical Journal*. 3–4. pp. 401–420.
- Mészáros R. (2011) A regionális tudomány a változó világban. Megjegyzések Lengyel Imre tanulmányához. *Tér és Társadalom*. 2. pp. 210–214.
- Mészáros R. (szerk.) (2010) *A globális gazdaság földrajzi dimenziói*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nemes Nagy J. (2012) Tereid, tereim, tereink (Reflexiók Faragó László Térértelmezések c. tanulmányához). *Tér és Társadalom*. 2. pp. 89–95.
- Peck, J. (2012) Economic geography: island life. *Dialogues in Human Geography*. 2. pp. 113–133.
- Sheppard, E. (2011) Geographical political economy. *Journal of Economic Geography*. 2. pp. 319–331.
- Swyngedouw, E. (2000) The Marxian alternative: historical-geographical materialism and the political economy of capitalism. In: Sheppard, E. – Barnes, T. J. (eds) *A companion to economic geography*. Blackwell Publishing, Malden–Oxford–Carlton. pp. 41–59.

-
- Vallance, P. (2011) Relational and dialectical spaces of knowing: knowledge, practice, and work in economic geography. *Environment and Planning A*. 5. pp. 1098–1117.
- Vincze J. (1996) Van-e magyar út az elméleti közgazdaságtanban? *Közgazdasági Szemle*. 4. pp. 331–334.
- Warf, B. (1995) Separated at birth? Regional science and social theory. *International Regional Science Review*. 2. pp. 185–194.
- Weintraub, E. R. (2010) Közgazdasági tudományháborúk. *Fordulat*. 9. pp. 132–153.
- Yeung, H. W.-C. (2005) Rethinking relational economic geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 1. pp. 37–51.